

Metaller och människor

OM UTGRÄVNINGEN I SOMMARÄNGE SKOG

OM MAN TITTAR riktigt nära på de lugna, meditativa banden av små prickar, säkert dragna linjer och inpunsade trianglar tycks detta lilla konstverk rymma ett evigt universum. Det är allt som återstår av vad som en gång var ett svärd av guldglänsande brons, ändknoppen till själva handtaget på svärdet.

Efter närmare fyra tusen år i jorden kom den fram på sensvåren 2003, vid grävningarna i Sommaränge skog. Och för den som sett hur det såg ut på platsen då, verkar det nästan som ett mirakel att den lilla bronsknappen inte bara slukades av grävskoporna och försvann. När den upptäcktes hängde den ytterst på en grästuva som just dragits upp av schaktmaskinen. Resten av svärdet var spårlöst försvunnet, det stod inte att uppbringa hur mycket man än letade.

Men man kan undra varför arkeologerna över huvud taget kom på idén att börja med sitt noggranna sökande just där. Ett uppdrag som nog bäst kan beskrivas som att leta efter en nål i en hel skog av höstackar – och faktiskt hitta den. Bronsknappen är fem centimeter stor, och bara en bit ifrån den hittades något annat, ännu märkvärdigare och ännu mindre. En liten tråd av guld stor som en avbruten tändsticka. Två små föremål som båda kom att få stor betydelse i den gåtfulla historien om vad man fann i Sommaränge skog.

Metallen de är gjorda i kommer från malmrika bergsområden i dagens Tjeckien eller Tyskland. Nedanför bergen där fyndigheter av tenn, guld och koppar fanns, arbetade skickliga hantverkare med att tillverka bronsföremål i komplicerade gjuttekniker. Inte långt från hantverksplatserna flöt floder norrut mot Östersjön.

För att få fram metallen ur berget krävdes att samhället kunde försörja mängder av specialister, gruvarbetare och metallurger. Alltså personer som sändes iväg hemifrån för att krypa in i bergens håligheter och bryta loss mineraliserad sten eller bygga upp ugnar att hetta upp malmen i så att den släppte ifrån sig sitt metalliska innehåll. Metallarbetarna behövde försörjas med mat och förnödenheter. Gruvbrytning och metallframställning förutsatte att någon samlade

Knappen hade suttit längst ut på änden, och själva klingan hade antagligen varit omkring en halv meter lång.

in föda och skickade iväg den upp i bergen. Hela hanteringen krävde någon slags ledning, en hövdingamakt om man så vill. Och själva arbetet i gruvorna var så farligt och obehagligt att det knappt går att föreställa sig det utan ett samhälle med slavarbete i en eller annan form.

Några enstaka stora gruvområden försåg hela Europa med metaller vid den här tiden, och brytningen verkar ha skett i stor skala att döma av de mängder som varit i omlopp. Regionerna där metallerna utvanns – på Irland, i sydvästra England, i Bretagne i Frankrike, i Böhmen i Tjeckien, i mellersta Tyskland och i Karpaterna i Ungern – stod i kontakt med östra Medelhavet, inte minst med palatsen på Kreta. Och det är tänkbart att det var just minoerna som låg bakom att gruvdriften över huvud taget tog fart exempelvis i Tjeckien under århundradena omkring år 1800 f.Kr., eftersom Kreta just då sökte nya handelspartner längs de vägar som gick norrut förbi Troja över Svarta havet.

Svärdsknappen hittades rätt långt in i farleden i Uppland. Den var av brons och hade suttit på ett svärd av en typ som hör hemma i Centraleuropa. Modellen kommer därifrån men själva mönstret tyder på att konsthantverkaren som gjorde svärdet var verksam inom danskt eller nordtyskt område. Det är fantasieggande att tänka sig att vissa personer i den här dalgången i Uppland hade så vidsträckta förbindelser att de kunde förse sig med glänsande svärd av brons, under just de århundraden då storhusbyggarna uppförde sina första ståtliga hus och ledde ut sin boskap på bete längs stränderna. Men allra mest uppseendeväckande är egentligen guldet, för det är extremt ovanligt att hitta guld från stenåldern eller början av bronsåldern i Sverige. Ja, det här är faktiskt landets äldsta guld med säker datering till perioden 1880–1630 f.Kr., alltså just storhusbyggarnas tid.

Hur kom det sig då att arkeologerna började leta så noga i Sommaränge skog? Planeringen för var de skulle köra ner sina spadar längs de åtta vägmilen hade börjat så fort politikerna fattat beslut om exakt var den nya motorvägen skulle gå, det vill säga redan på hösten 1994. När beskedet kom började arkeologerna omgående granska en 500 meter bred korridor längs vägsträckningen för att hitta de ställen som måste grävas ut innan vägbygget kunde börja. På alla tänkbara sätt sökte de efter information om marken längs sträckan. De letade i

arkiv, på gamla kartor och bland redan gjorda fornyfynd i föremålssamlingar på museerna. Men framför allt gick de till fots genom landskapet och närgranskade marken för att spana efter spår. Men det var inte lätt. Bitvis var terrängen i stort sett ogenomtränglig med tät sly, skog och stenig oländig mark.

Ändå var den här första inledande utredningen avgörande för det fortsatta arbetet. Vad som kom fram då – eller inte kom fram – satte sin prägel på fortsättningen. För de ställen som inte upptäcktes – eller som inte kunde bevisas vara fornlämningar då – blev inte heller undersökta senare. De släpptes helt enkelt till vägbyggarna utan vidare åtgärd. Så det var viktigt att vara uppmärksam när man trampade fram över stock och sten genom stiglösa marker i skogen för att söka efter tecken från forntiden. Det var inte heller vilka yrvakna nybörjare som helst som skickades ut på detta uppdrag, nej, det här måste göras av folk med erfarenhet och skarp blick.

Arkeolog Håkan Aspeborg minns hur de gick i lag genom markerna. De var en handfull personer, alla utrustade med var sin karta, kompass och spade. På morgonen parkerade de vid någon liten vägren och gick sedan i 250 meters bredd rakt genom skogen över stock och sten hela förmiddagen, slog sig ner någonstans och åt en medhavd lunchmatsäck för att på eftermiddagen vända om och göra samma sak, gå i 250 meters bredd tillbaka mot bilarna igen, för att täcka in den remsa som låg strax bredvid. De gick som i en skallgångskedja med kanske 50 meter mellan sig. Den som såg något misstänkt ropade till sig de andra, man stannade till och rådgjorde om vad man upptäckt och resonerade om ifall det skulle räcka för att registrera platsen som en fornlämning. I så fall prickades koordinaterna in och en beskrivning av det man iakttagit skickades vidare uppåt i kulturarvsbyråkratin. I och med detta blev platsen lagskyddad, det vill säga den fick inte röras utan tillstånd från Länsstyrelsen. Och gav man tillåtelse att ta bort den, så måste byggherren först bekosta en arkeologisk undersökning.

Helst hade väl arkeologerna som avsynade sträckan inför motorvägsbygget också velat öppna sökschakt här och där för att få mer handfast kunskap om lämningarna under mark, men några sådana ingrepp hade de inte tillstånd att göra. Provstick med spaden var allt, och det fick räcka. Här och där tog man upp lite jord och sållade den för att se om något mänskligt spår skulle visa sig. Men fort måste det gå om man skulle hinna klart i tid. På bara ett par månader skulle granskningen av hela den åtta mil långa sträckan vara gjord. Så här i efterhand kan man undra var brådskan kom ifrån. Det var ju fortfarande åtta år kvar tills vägen skulle byggas. Och om nu den mest fornlämningstäta trakten i Sverige skulle bli föremål för det största arkeologiska projektet i landet någonsin, varför så lite tid till förberedelse?

Naturligtvis missade man ett och annat, särskilt på de ställen där det var hart när omöjligt att ta sig fram, där granskningen stod tät och marken var så stenig att det helt enkelt inte gick att komma förbi. Just Sommaränge skog var faktiskt

ett av de värsta ställena. Men även om det knappt gick att ta sig igenom skogen där kunde arkeologerna ändå se att varningsflaggan måste hissas.

Det var några bergshöjder som väckte deras vaksamhet, för uppe på krönen fanns fornlämningar som man kände till sedan tidigare. Det var stensättningar och stora rösen som såg ut att vara byggda för mer än tre tusen år sedan. Höjderna låg nära varandra som i en grupp med bara 200–400 meters avstånd och från var och en av dem hade man en vid utsikt åt olika håll. Rösena uppe på höjderna gav intryck av att bilda ett slags skyddande krans kring en lägre yta i mitten. Redan inne på kontoret när inventerarna förberedde sig för vandringen genom att granska det så kallade Fornminnesregistret, lade de märke till att det fanns sex fornlämningar inprickade just här sedan tidigare. Alla kända fornlämningar ingår nämligen i ett nationellt register och finns inprickade på en digitalkarta kallad FMIS (Fornminnesregistret, Informationssystemet om fornminnen, www.fmis.raa.se). Och på platser där några kända lämningar finns kan arkeologer för det mesta även hitta på ännu fler okända. Så när de väl kom ut på plats kunde de konstatera att de hittade 15 till efter avsyning.

När detta skrivs har mycket hänt sedan arkeologerna trampade genom skogen och antecknade vad de kunde ana sig till bland ris och täta grenverk. Vägen är redan byggd och full av trafik, och snårskogen där de klev omkring är försvunnen. En publikation på över 600 sidor med resultat från utgrävningen är publicerad. Men frågan är: vad kunde de i förväg se i landskapet?

För att ta reda på det gav jag mig iväg till Vitterhetsakademiens bibliotek på Östermalm i Stockholm och beställde fram inventerarnas gamla utredningsrapport. Jodå, de skriver där att det bör finnas lämningar från tiden 1800–1100 f.Kr., det vill säga äldre bronsålder, under mark och de rekommenderar att man gör en noggrannare förundersökning för att ta reda på hur omfattande lämningarna är. Ett år senare, i slutet av september 1995, får en av inventerarna, arkeolog Lars-Inge Larsson, i uppdrag att återvända till platsen för att tillsammans med en grävmaskinist, Niklas Ågren, dra sökschakt kort och tvärs över ytan. Meningen är att de under en månad ska ta reda på hur stort fornlämningsområdet är, och vilken karaktär det har. Lars-Inge ska helt enkelt ta fram ett underlag som man kan planera en större utgrävning utifrån. I sin rapport skriver han att han tagit upp 46 sökschakt kors och tvärs över ytan, de har varit av en planskopas bredd, 1,9 meter. På det sättet har han öppnat fem procent av ytan som var 100 x 400 meter stor. I sökschakten har han kunnat se att en stor helhetsmiljö ligger och väntar under mark, något han kallar »en större samlingsplats«, eller med andra ord en plats där man samlas för högtider, kanske ett rituellt landskap alltså. Lars-Inge skriver att han får intryck av att bronsåldersmänniskorna ramat in ytan i mitten genom att bygga rösen och stensättningar uppe på höjderna runt omkring dem. Och det är just över ytan i mitten som motorvägen nu ska dras, mitt i prick mellan höjderna.

Bergen i Sommaränge skog låg under bronsåldern i en landskapszon mellan

stora skogar i norr och en strand vid en havsvik i söder. Viken var rätt speciell eftersom där också fanns ett sund in mot en stor insjö. Det är lätt att se på kartan att den som kontrollerade sundet också »ägde« sjön där innanför, eller åtminstone hade en del att säga till om angående vilka som skulle få passera in och ut. Överallt längs den södervända stranden finns stråk av skålgropar, skärvstenshögar och gravar som skvallrar om att det legat bosättningar längs vattnet.

Två av bergshöjderna med rösen på toppen vänder sig ut mot viken och ger intryck av att bilda ett slags skyddande port in till området uppe i skogen bakom stranden. När Lars-Inge Larsson kommer dit hittar han en smal passage mellan bergen där han med viss möda klättrar upp och då kommer han ut på platån där bakom. Men han finner även spår av en halv väg i området, alltså en gammal färdväg som blivit så upptrampad att den nött en djup skåra i marken. Av den vägstump som fortfarande syns förstår man att vägen inte har gått genom det svårframkomliga bergspasset utan att den lett de resande på något annat sätt från den skyddade platån mellan höjderna ner till boplatsen någon kilometer bort vid stranden. Från platån fortsätter halvvägen även åt andra hållet, vidare norrut inåt land.

Det skulle dröja åtta år innan Lars-Inge Larssons förutskickelse om »en stor samlingsplats« skulle bli närmare prövad. Politikernas hantering av vägbyggebudet blev försenad och först år 2003 var det dags för den stora slutundersökningen. Nu lämnades ansvaret över till arkeolog Helena Victor som var van att undersöka just rituella miljöer från bronsåldern. Hon hade lagt fram en doktorsavhandling om bronsåldersriter vid Uppsala universitet så sent som året innan, och nu var hon anställd på ett företag i staden som utförde arkeologiska grävningar, och som med ett stolt namn på latin kallar sig Societas Archaeologica Uppsaliensis, eller till vardags helt enkelt SAU. Helena minns hur hon flög i taket av glädje när beskedet kom att hennes företag hade vunnit anbudet i konkurrens med flera andra, och att hon och hennes kollegor därmed fått uppdraget. Det firades med tårta på kontoret i den gamla prefektbostaden bakom Botaniska trädgården. För även om det vimlade av jobb för arkeologer inför byggandet av den stora motorvägen, så kändes det för Helena som om just den här undersökningen var en trofé. Rituella samlingsplatser som är så gamla som från äldre bronsålder växer nämligen inte på träd. Frågan är om en liknande plats någonsin tidigare hade undersökts i Mellansverige.

I anbudet fanns en undersökningsplan där Helena Victor och de biträdande grävningssledarna Camilla Forsman och Tony Engström beskrev vad de ville göra. De förklarade att de ville undersöka de rituella resterna mycket noga och ta prover som man normalt inte tar, för att så långt som möjligt försöka spåra vad som försiggått under ritualerna. En viktig målsättning, skrev de, var att hitta försvunna gravar och okända riter kring dem. Det lät onekligen storslaget, men det var faktiskt också precis vad de skulle lyckas med, skulle det visa sig.

När skogen hade avverkats framträdde 25 500 kvadratmeter stenig terräng som arkeologerna skulle undersöka i Sommaränge skog.

Våren 2003 började allvaret. Över tjugofemtusen kvadratmeter hopplöst stenig och oländig skogsmark hade fallit på deras lott. Hur skulle man nu ta sig an undersökningen? Till att börja med väntade ett hundratal jobbansökningar på granskning, och det gällde att bland dem hitta ett tjugotal hängivna och skickliga medarbetare som skulle kunna dra ut i fält över sommaren, en del redan från den 23 april, för att sedan ge allt och ovillkorligen vara klara i början av november då vägbygget skulle fram och hela stället måste jämnas med marken.

Det var en väldig yta det handlade om och det skulle vara omöjligt att undersöka den lika noga överallt. Prioriteringar måste göras, somligt betonas och annat väljas bort eller göras mer översiktligt. Så hur tänkte Helena Victor när det var dags att börja? Jo, hon bestämde sig för att det bästa vore att inleda undersökningen där marken var slätast och minst stenig, i den flacka delen av området, för att på så sätt skaffa sig ett grepp om platsen. Problemet hon stod inför var påtaligt, eftersom den här sortens utgrävningar som handlar om att

tolka strukturer i stenig och oländig skogsmark, inte hade gjorts så många gånger tidigare i den här delen av landet. Att ens tro sig om att kunna hitta flera tusen år gamla handlingsmönster i en så svår terräng var något rätt nytt.

På utgrävningens första dag började schaktmaskinisten repa bort det översatta marklagret av torv och mossor bland stenbumlingarna och några av arkeologerna gick bredvid skopan och kikade nära marken på vad som kom fram. Andra medarbetare började under tiden plocka bort sten på en svag förhöjning på platån. De använde ingen maskin utan arbetade med handverktyg, hackor och skärslevar, eftersom det som låg i markytan här var sprucken sten, något som fick arkeologerna att skärpa uppmärksamheten. Just här verkade spåren från bronsåldern ligga i öppen dag, så det gällde att vara uppmärksam och gå försiktigt fram när man plockade undan stenskärvorna bit för bit. Rätt snart stod det klart att högen var något slags monument, och under de kommande veckorna skulle det som dolde sig där inne varsamt friläggas. Arkeolog Karin Bengtsson minns hur ohyggligt tungt det var att ta sig igenom stenpackningen. Hon låg på knä i vecka efter vecka och jobbade, för stenhögen var stor, komplicerad och full av skiftningar som måste dokumenteras i detalj innan man kunde gräva vidare, eftersom dessa vittnade om olika skeden av högens tillkomsthistoria. Armarna värkte till slut efter veckor av ansträngning. Samtidigt blev det en upplevelse för livet, eftersom hon var med om att upptäcka något ganska märkvärdigt. Det stod snart klart att det hon höll på att undersöka var ett gravmonument över någon som blivit placerad i ensamt majestät mitt på platån. Och när hon väl nått in i gravens innandöme visade det sig att personen hade fått en mycket märkvärdig gåva.

Helena satt böjd över datorn inne i arbetsboden, och höll på att räkna arbetstimmar för att planera fortsättningen, när hon hörde hur kollegorna höjtade utanför: Kom! Guld, guld! Vid första anblicken såg den lilla fjutten bara ut som en bit av ett gem som brutits av. För en sekund hann Helena tänka: hur har ett gem hamnat i en flera tusen år gammal grav? Men när mätinstrumentet för metallanalys togs fram gav det tydligt utslag: biten bestod av 24 karats guld. Hur var det möjligt? Helenas andra tanke var att någon i arbetsstyrkan hade tappat ett örhänge, och att biten kom från en hyska som gått av och ramlat ner i graven. Alla fick noga känna efter om de verkligen hade sina smycken i behåll, och det hade de faktiskt.

Det är nämligen så med guld att det förblir intakt även efter tusentals år i jorden. Guld korroderar inte, det angräps inte av vare sig rost eller »ärg« som järn, brons och silver. Nej, guld har märkliga fysikaliska egenskaper och det är väl just dessa som har gjort guld till en symbol för oförstörbarhet, rikedom och ljus. En självklar och tydlig indikation på rang och riktigt hög status.

Guldtråden i Sommaränge skog var alldeles blank och helt utan beläggningar när den kom fram. Allt man behövde göra var att torka av den lite med en tygbit för att få bort jord och smuts, så började den genast glänsa. Men den

verkliga överraskningen fick arkeologerna när provsvaret för kol-14-dateringen av graven kom. Då visade det sig att guldets sensationellt gammalt. Graven hade nämligen anlagts omkring år 1880–1630 f.Kr., alltså vid den tid då storhusbyggarna slog sig ner på olika ställen i den här dalgången.

Guld från stenåldern är extremt sällsynt i Sverige. Men för att förstå hur ovanlig den här guldtråden är måste man höja blicken över Mälardalen. Varken i Södermanland eller Västmanland har man över huvud taget hittat något guld från tiden före år noll, vare sig från stenålder, bronsålder eller början av järnåldern. Några enstaka guldfynd har gjorts i Uppland men de är alla mer än fem hundra år yngre än den här guldbiten. Det som låg i graven var alltså en sensation, trots att tråden inte var mer än 2,5 centimeter lång och knappt en millimeter tjock. Det verkade alltså som om man rätt tidigt under utgrävningen hade fått korn på platsens själva hjärta, och i sina rullor kallade arkeologerna den nedgrävning där graven fanns för »A204597«.

Man hade hittat ett monument över en person som hade fått med sig guld i graven, och undersökningen visade att det dessutom rörde sig om någon som hade fortsatt att bli högtidligt ihågkommen i närmare tusen år efter sin död. Detta borde alltså ha varit en berömd person redan under sin levnad, just då storhusbyggarna höll på att forma sitt nya samhälle, uppföra hus, trampa upp stigar och muta in nya betesmarker. En bit bort höll andra arbetslag av arkeologer just på att undersöka spåren av deras stora hus, medan Helena och hennes kolleger grävde ut graven. Det var bara en timmes promenad mellan platserna (och ännu kortare för dem som rört sig med båt i bronsålderns våta landskap), så man kan nog utgå ifrån att storhusbyggarna känt till den här guldpersonen, hört talas om vem det var, och några av dem hade kanske varit med vid begravningen eller rent av träffat personen i levande livet. Minnet av gestalten hölls vid liv i Sommaränge skog, i ceremonier som med tiden blev allt mer fantastiska.

Att ordna en riktigt monumental grav när någon viktig person har dött kan ha sina poänger. Själva uppmärksamheten kring den döda kan vara början på något riktigt stort. Folksamlingar kan mobiliseras vid fester och högtider. Människor kan komma resande från när och fjärran om det finns något att fira, något att tro på och samlas kring. En plats, en tid, en anledning som verkar vara betydelsefull att hålla fast vid och skapa traditioner kring. Rituelle fester är ett slags kitt som man kan hålla ihop människoskaror med. Och en lokal hövding kunde använda sådana festligheter till att ge sitt hövdingadöme en tydlig inramning, eller till att utvidga det. Men för att det skulle lyckas måste det finnas en färgstark berättelse i botten som gick att lansera, till exempel om en person som grundat en dynasti eller varit något slags »kulturhjärte«. Allra helst någon som kunde beskrivas närmast som en halvgud. Om och om igen måste man påminna om den dödas betydelse vid fester och ritualer om det skulle lyckas. Upprepa sånger och skådespel om den här gestalten tills de blivit så allmänt kända att de blivit till självklara barndomsminnen för människorna. Till slut verkade det då

som om de alltid hade funnits där. Lyckades man med det kunde man skaffa sig inflytande över de skaror som kom för att fira högtiden.

När resultaten från olika grävningar längs E4 nu är klara och man infogar dem i en större bild av landskapet, så ser det ut att ha rätt konkurrens om heligheten i den här dalgången. Bara en timme bort pågick nämligen en annan slags kult hos storhusbyggarna i Ryssgårdet. Där ordnades vid precis samma tid en annan typ av fester med mat och dryck i stor skala nedanför två märkliga kullar, och även där anlades ovanliga gravar, om än av en annan typ, i två rader riktade mot midsommarsolen. Kanske tävlade de som skötte riterna kring guldgraven i Sommaränge skog med dem som ordnade fester vid kullarna i Ryssgårdet om att locka till sig flest besökare. Man kan ju associera till hur kristna vallfartsorter konkurrerat med varandra om pilgrimers gunst långt senare. Under medeltiden var det den helgedom som hade den mest ryktbara och kraftfulla relikten, och som kunde visa upp de bästa miraklen och underverken (alltså bäst »uppkoppling« mot den andra sidan), som fick fler besökare och mer offergåvor än andra. Helbrägdagöranden och mirakulösa tillfrisknanden gick inte av för hackor på medeltiden, och det gjorde de säkert inte under bronsåldern heller.

Ett häpnadsväckande resultat av utgrävningarna längs E4 är att man fann båda de här kultplatserna, och att de är så olika samtidigt som de låg rätt nära varandra i samma dalgång. Man kunde följa deras historia bakåt och se hur de »startades« ungefär samtidigt i slutet av stenåldern. Med bara sex kilometers mellanrum låg de intill varandra i var sin vik. Och på båda ställen visades en bondeaktig livsstil upp i riter, där man använde odlade växter, sädeskorn och tamboskap. I guldgraven i Sommaränge skog hade säd ingått i ritualen och det låg även obrända tänder från nöt i graven (kanske ett djur man offrat och kalasat på tillsammans vid begravningsfesten).

Vem den döda personen kan ha varit, om det var en kvinna eller man, tjänar inte mycket till att spekulera i för den enda mänskliga rest som fanns kvar var fyra tänder. Men kroppen verkar ha lagts ner i en kista gjord av en urholkad trädstam. Hur innehållet sett ut innan det förmultnade kan man ana genom att snegla på andra liknande gravar. Man känner nämligen till en rad liknande gravningar från bronsåldern där förruttnelseprocessen på ett märkligt sätt har stannat upp, och där arkeologer därför har kunnat plocka fram så gott som fullständigt bevarade kläder, håruppsättningar och träföremål. Sådana gravar har undersökts i Danmark, och där har de döda lagts på rygg på nyflådda kohudar med pälsen uppåt i kistor gjorda av urgröpta ekstammar. I »Guldhøj« på Jylland har till och med träskålar bevarats samt en fällstol av askträ med säte av mjukt utterskinn. Stolen, eller kanske snarare tronen, är av en typ som bland annat har påträffats i egyptiska kungagravar, och själva graven är faktiskt också just från Tutanchamons och Nefertitis tid, 1300-talet f.Kr. I flera av dessa ekkistegravar har det också legat guld, närmare bestämt guldspiraler. En ung kvinna i Skrydstrup hade små guldspiraler fästade vid öronen eller i håret på

I Egtved på södra Jylland begravdes en ung kvinna omkring år 1370 f.Kr. klädd i en kort överdel av ull, en snörkjol och ett bälte med en stor »solskiva« på (till höger). Hon lades på en kohud i en ekkista inne i en gravhög. En annan kvinna, som begravdes på liknande sätt i Borum Eshøj på Jylland, bar en blätesprydnad av samma slag. I hennes gravgods (nedan) fanns bland mycket annat även ett par små guldspiraler. Av deras placering i graven att döma hade hon burit dem vid öronen eller i håret på var sida om huvudet

båda sidor om huvudet. Även en annan ung kvinna i Borum Eshøj hade fått med sig ett par guldspiraler. Båda flickorna var blott 17–18 år gamla när de dog och de bar stora glänsande guldskivor med spiralmönster i bälten mitt på magen. Skivorna ser ut som solsymboler, så de unga kvinnorna har nog varit associerade med solens gudomlighet på något sätt. Deras klädedräkt var i övrigt rätt märklig, de hade kortkorta snörkjolar med dinglande bronsbeslag i ändarna och toppar som lämnade en stor del av magen bar. De var alltså klädda ungefär som danserskor. De män som begravdes i ekkistor bar däremot långa tunikor, mantlar, vapen och ett slags konstfulla runda hattar. En utstyrsel som fick dem att likna kungarna i hettiternas rike.

De guldspiraler, alltså virade guldtrådar, som låg i dessa gravar var så tunna och mjuka att de kunde lindas och lindas upp igen allt efter tycke och smak. De kallas »Noppenringe« och är en typ av smycken som människor tydligen hänfördes av. Lindandet och virandet av guldet betydde antagligen något alldeles särskilt, för dessa spiraler är i stort sett det enda guld man känner till från den här tiden i Norden. Och i gruvområden i dagens Tjeckien och Tyskland, inom den så kallade Unitècekulturen, verkar man ha satt en stor ära i att kunna framställa sådana tunna böjliga guldtrådar.

Vid Medelhavet och i Mellersta Östern var guldets glans förbunden med solkult och makt. Härskarna använde guldsmycken och glänsande vapen för att visa sina gudomliga befogenheter. Glansen var associerad med solen och den var ett tecken på att härskarna själva var gudar, eller åtminstone gudarnas och gudinnornas ställföreträdare på jorden. När guld – och guldglänsande brons – spreds i Europa följde dessa idéer med. Begäret efter metall skapade kontakter över stora avstånd och med metallerna följde även myter och berättelser.

Helena Victor menar att den lilla guldtråden från graven i Sommaränge skog har brutits av från en virad guldspiral tillverkad i en av Unitèces verkstäder. Den är tvinnad flera varv i den ena änden som om den blivit avbruten från något, och hon kan föreställa sig hur det har gått till. När kistan med sin dyrbara gravgåva blivit försluten så byggde man en vacker stensättning över gravens öppning. Den var formad som en oval med spetsiga ändar, en form som kan påminna om ett »öga« på vakt över den döda, eller om en båt med spetsig för och akter. Men stenformen fick inte ligga orörd särskilt länge. Spetsovalen verkar ha öppnats i ena kanten, för när arkeologerna fick fram den så låg stenarna nämligen rubbade just där. Helena Victor tror att gravens öppning på nytt. Att man tagit upp guldspiralen (eller om det från början var ett par) men brutit av en liten bit som man lämnat kvar hos den döda. Det kan ha handlat om gravplundring, men det kan också ha ingått i gravsednen att plocka upp guldet igen. Smycketräden kan ha laddats med kraft efter en tid hos den döda, erhållit en viss nimbus i gravens, en märklig utstrålning som den sedan förde med sig till nästa ägare, kanske en arvtagare eller efterträdare.

Hur som helst verkar man efter det här ingreppet ha stängt till gravens öppning för gott, för nu döljer man den ovala stenformen under en stor hög av skärvsten, som om man vill skydda den från vidare intrång. Men först eldar man på marken runt omkring och sprider ut kvarlevor av brända människor. Alltså just den sortens ritualrester som Helena Victor, Camilla Forsman och Tony Engström hade föresatt sig att undersöka med särskild vaksamhet. Ur marklagret, som de kallade »A204599«, skulle de nu locka fram vad människorna haft för sig. De utströdda benen genomgick ingående analyser och det visade sig att de underligt nog kom främst från barn och ungdomar. Sex hundra benbitar hade spridits ut här helt omblandade, så att två passbitar från en käkled till ett och samma

Guldgravens öppning täcktes av utvalda stenar som ordnades i en oval, inte helt olik formen på svärdsknappen.

kranium hamnat mer än tre meter från varandra. Bitar av sönderslagen kvarts hade också spridits ut över ytan. Liksom flinta som antagligen varit en effektiv ingrediens i ritualen eftersom den spricker med en smäll och ger ifrån sig en kaskad av gnistor när den kastas in i elden, ungefär som smällare i våra dagar.

Underligt nog hade man även slängt in mängder av sädeskorn i lågorna. Bränd säd låg bland de ritualrester där man hanterat döda människor. Eftersom ingen odlingsmark finns i närheten, och ingen säd heller påträffades utanför gravområdet, så verkar den ha ingått i dödsritualen som ett växtoffer. Sädskornen symboliserade kanske pånyttfödelse efter döden. Verkligen odling i stor skala var ännu något avlägset, ett rätt ouppnåeligt ideal som boskapsskötarna i Uppland ännu bara kunde drömma om att försöka efterlikna. Säden verkar ha varit viktig, för den fanns i rikliga mängder både inne i själva gravens öppning och i marken runt omkring. Vem vet, kanske plöjde man även runt bland de brända ungdomarnas ben, spillrorna av smälld flinta, kvarts och säd. Som om man redde en symbolisk liten åker för död och pånyttfödelse omkring guldgravens öppning. Det var

åtminstone en tanke som Camilla Forsman fick när hon tolkade ritualresterna. Naturligtvis är det svårt att säga vad alltsammans syftat till, men på något sätt verkar det ha handlat om att »tämja« marken kring graven, en yta stor som en rymlig lägenhet på 172 kvadratmeter, innan man börjat bygga skärvestenshögen över graven.

Att just ben från barn och ungdomar ströddes ut här leder tanken till en del otäcka berättelser från den här tiden. I Gamla testamentet kan man läsa om Abraham som lär ha levt ungefär på 1700-talet f.Kr. i Mellanöstern. Gud kallade på Abraham och begärde att han skulle visa sin tillit genom att offra det bästa han hade, sin ende son. I Första Mosebok berättas om hur pojken själv bär veden för brännoffret upp till offerplatsen medan pappa bär kniven och försöker svara på pojkens frågor om varför de har med sig allt i packningen utom ett offerlamm. Sedan binder han sin lille Isak ovanpå veden på altaret och höjer kniven för att slakta honom, men stoppas i sista stund av Herrens ängel.

I sagorna om kung Minos på Kreta berättas det också om offrad ungdom. Men kung Minos nöjer sig inte med någon enstaka yngling. Han kräver att sju unga män och sju unga jungfrur ska skickas till palatset Knossos från Athen vart nionde år för att offras till monstret Minotaurus, som kungen håller dold i labyrinten vid sitt palats. Det är en underlig historia, men den kan faktiskt ändå bära på ett eko av verklighet. Athen kan mycket väl vid den här tiden ha varit skattskyldigt till kungen på Knossos, och betalningen kan ha skett i form av köns mogna slavar. Ungdomar som gör livsfarliga akrobatiska konster har antagligen också visats upp vid någon slags offentliga skådespel på Kreta, för i

Flinta från Skåne, Danmark eller Nordtyskland bearbetades till pilspetsar i Sommaränge skog. Splitter och avslag från hantverket fanns kvar.

Pilspets i kvartsit funnen i Sommaränge skog.

palatset Knossos finns ett bildmotiv som verkar vara särskilt betydelsefullt. På en fresk målad på väggen kan man se en spänstig och ungdomlig person som gör en livsfarlig baklängesvolt över de spetsiga hornen på en framrusande tjur. Detta dödsföraktande akrobatiska språng är ett motiv som återkommer på flera ställen på Knossos, i statyetter i terrakotta, brons och elfenben, och det har spekulerats i om det även levt vidare i legenden om den fruktansvärde Minotaurus. (I myten besegrades han ju av en athensk yngling, en prins, som med hjälp av Ariadnes tråd, ett garnnystan, lyckades undkomma en säker död och fly ut ur labyrinten.) Palatset Knossos på Kreta hade jättelika symboliska tjurhorn uppsatta högt uppe på sina fasader.

Många fynd i Sommaränge skog vittnar om resor. Inte bara guld, flintan och sädeskornen måste ha fraktats hit av någon som kom resande från annat håll. Även svärdet som offrades i våtmarken var importerat. Det hade kommit från danskt eller nordtyskt område även om det var tillverkat efter en förlaga från dagens Ungern eller Rumänien. Guld hade antagligen kommit hit från gruvområden på gränsen mellan Tyskland och Tjeckien. Men man hade även kontakter åt norr och öster. Och det syntes inte bara i främmande föremål. Även människor med olika bakgrund verkar ha mötts här. Ja, detta kan faktiskt ha varit ett ställe där personer från Skåne och Norrland träffades. Arkeologerna upptäckte nämligen att de stenhantverkare som suttit och arbetat vid gravplatån kom från olika traditioner. Här användes två helt olika sätt att tillverka pilspetsar. En del hantverkare flathög dem i flinta på samma sätt som man gjorde söderut. Medan andra gjorde pilspetsar av kvarts och använde sådana slagtekniker som man bara stöter på hos jägare norr om Dalälven. Här satt alltså två pilmakare skolade i helt olika tekniska traditioner och arbetade sida vid sida men i olika råmaterial: en flintsmed från Sydskandinavien och en pilmakare från Norrland som slog till kvarts.

Kring guldgraven, vägen och våtmarken hade nu en tydlig arkitektonisk idé tagit form, det kunde arkeologerna se. En smal och spetsig sten hade rests utan-

En hög och spetsig sten restes längs processionsvägen som för att markera exakt var guldgraven fanns. Stenen blev djupt nedgrävd och endast en del av den syntes ovan mark.

för den stora högen av skärvsten som staplats upp över guldgraven. Stenen stod som en markering av var själva graven fanns under alla stenbitar. Ett riktmärke till hjälp för den som kom upp till gravplatån längs hålvägen. Snart byggdes även en palissad runt gravhögen, en rad nedgrävda stolpar, som skärmade av graven för insyn från andra håll än från vägen. Stolpraden var arton meter lång och sträckte sig runt hela gravhögens baksida från vägen sett. Bara en enda öppning fanns mitt i, så den skapade ett avskilt rum på gravhögens baksida. Det dolda utrymmet kan ha använts av kultplatsens officiant exempelvis. Kanske höll sig någon dold där bakom för att sedan plötsligt träda fram och visa sig för de vandrare som kom förbi. Vid vägen upp mot graven anlades även en stor kremeringsplattform, där man började utföra likbränningar omkring år 1 500 f.Kr. När bälet var tänt längs vägen måste det ha gett ett rätt storslaget intryck för den som kom vandrande förbi. Särskilt om det som från ingenstans dök upp figurer som började röra sig runt graven i det flammande halvdunklet.

Helena Victor tänker sig att människor vid högtidliga tillfällen inbjöds att gå i procession förbi graven, och att betoningen allt mer kom att ligga just på vägen och rörelsen på den. Symbolladdade vägar har ju härskare i alla tider skapat för att visa upp sig på. Kanske verkar det löjligt att i sammanhanget nämna paradgator som Champs-Élysées i Paris, som byggdes för att hylla Napoleon, eller Via Sacra på Forum Romanum i Rom där kejsare for i triumftåg under väldigt ståtelyck, och triumfbågar restes till deras ära. I Sommaränge skog handlade det om en upptrampad skogsstig, men perspektivet kan ändå ge en vink om vägars mångbottnade användningsområden. Även kristendomens historia är ju full av vandringar och processioner till heliga gravar, där vägarna blir allt mer utsmyckade och »kraftfulla« ju närmare målet man kommer. Flera märkliga rituella vägar från stenålder och bronsålder har även upptäckts på olika håll i Norden. Ofta finns de där en vandrare passerat gravfält, hållristningar och bygdegränser som om man velat konstruera laddade zoner i landskapet just där, för att visa upp sin bygds betydelse. Och ge dem som kom förbi på vägen upplevelsen av ett starkt rituellt landskap.

Den första plattformen för likbränning vid vägen i Sommaränge skog användes en tid men »stängdes« sedan av genom att man täckte den med skärvsten i lager på lager. Då uppfördes en annan likadan plattform för likbränning strax bredvid och man började använda den istället. Under tusen år nyttjades platsen med kremeringsplattformarna vid guldgraven för olika gravritualer. Och nya gravar anlades hela den tiden längs vägen, till exempel två små stenkistor som av storleken att döma verkar ha varit ämnade för barn.

Stenhögen över »grundargraven« växte hela tiden under dessa tusen år. Man lade dit sten efter sten, vartefter de förbipasserande kom och gick, och det verkar som om man med flit placerade stenarna så att en skålformad grop bildades i mitten av högen, just ovanför guldgraven. I själva »skålen« fortsatte man att lägga ner brända människoben, förmodligen kvarlevor efter dem som hade

bränts på kremeringsplattformarna. En del processioner som gick på vägen var antagligen också just begravningsståg, tänker sig Helena Victor. Som om själva vägen vore en symbolisk gräns, en port som ledde ut mot en resa över till den andra sidan. Hon tänker sig då att den döde låg på en likvagn som drogs av en ko eller ox och som i processionen följdes av ritualens ledare, familj och vänner. Man drog den döda längs vägen fram mot bålplatsen för att bränna kroppen och sända själen vidare till en ny hemvist. Dragdjuret offrades sedan vid begravningsfesten, delar av det brändes som matoffer till gudarna medan gästerna festade på resten. Men en tand av nötdjuret sparades och placerades i graven.

När likbränningen var över och festen slut samlades resterna ihop och lades ner någonstans längs vägen, kanske just i gropen i högen över guldgraven. Högst upp på kanten av guldgravshögen låg också en rakkniv av brons. Tydligt skulle den inte användas mer omkring 1000 f.Kr. för då lades den ner där i en gravgömma. Verktuget kallas traditionellt för rakkniv men det har nog också använts som slaktkniv vid offerritualer, eftersom det var vanligt att skära halspulsådern av levande varelser som skulle offras. Vid den tid då kniven lades ner hade inga nya gravmonument byggts här på länge. Inga andra nya större byggnationer hade heller syntts till, även om människor hade fortsatt att komma dit för att lägga ner brända människoben i högen.

Ritualplatsens betydelse hade börjat förändras. Kanske av det enkla skälet att viken där den låg hade grundats upp och blivit allt mer isolerad. Den låg inte längre vid någon knutpunkt i landskapet. Passagen norrut mot det öppna havet var sedan länge stängd. Även söderut hade det blivit allt svårare att färdas med båt. Näset intill sjön hade försvunnit, och farleden som förut gick här förbi hade krupit ihop till en å som nu fanns en bra bit bort, den var fortfarande farbar men hade smalnat av avsevärt. Ville man ta sig ut härifrån med båt var man beroende av att de som bodde längre ner längs strömmen lät en passera. Landhöjningen gjorde att man blev instängd, beroende av att kunna ta sig igenom en ganska smal passage in till grannarna (se sid. 150 och 179). Men de som bodde i nästa landskapsrum ordnade en annan sorts högtidliga sammankomster på slätten vid de två kullarna i Ryssgärdet.

De första bönderna satte alltså spår i landskapet, inte bara med husbyggen och vägar. De utvecklade även traditioner för att samlas och festa på vissa ställen och på det sättet bekräfta samhörigheten i sin bygd.

Inte bara på ett ställe utan på flera ger de uttryck för sin världsbild i arkitektoniska monument. Ceremonierna de ordnar där stärker sammanhållning och fred. Och eftersom ingen statsmakt finns som kan garantera att lagar och regler efterlevs, försöker de antagligen skapa ett slags rättssäkerhet genom att ingå sina avtal just på dessa kultplatser, inför högre makter och omgärdade av respektingivande ritualer. Vid fester och ceremonier kan logiken och sanningen i världen förklaras. En världsåskådning kan upprepas och bevaras under myck-

Högt upp i skärvstenshögen över guldgraven påträffades en »rakkniv« som förmodligen snarare är en offerkniv. På det decimeterlånga bladet finns sex punktcirklar, figurer som brukar tolkas som solsymboler.

et lång tid. Ja, högtidligheterna som de inför verkar bli mönsterbildande, på ungefär samma sätt som deras upptrampade stigar blir till vägar och deras utvalda boplatser blir till byar i senare tid. Så betydelsefulla och långvariga var traditionerna på vissa utvalda platser, att de hölls vid liv och utvecklades vidare under mer än ett tusen år.